

Cezayir Üniversitesi Cezayir'deki yüksek öğretimin en önemli merkezi sayılmaktadır. 1881 yılında kurulan üniversite bugün edebiyat ve sosyal ilimlerde yüksek bir seviyeye ulaşmıştır; ayrıca çok zengin bir kütüphaneye sahiptir. Cezayir'de bulunan diğer üniversiteler de şunlardır: Câmîatü'l-Cezâiri't-tikniyye, Câmîatü Vehrân li'l-ulûmî'l-insânîyye, Câmîatü'l-İslâmiyye bi-Kosantîne; ayrıca Kostantîne, Annâbe, Setif, Bâtne, Tizi-uzû, Belide, Tilimsân ve Belabbâs üniversiteleri. Bütün bunların yanı sıra yüksek okullar ve enstitüler de eğitim, öğretim ve araştırma faaliyetlerinde bulunmaktadır.

Önemli kütüphanelerin başında yer alan el-Mektebetü'l-vataniyye el-Cezâiriyye, Cezayir şehrinde bulunmaktadır (kuruluşu 1835). Yaklaşık bir milyon cilt kitaba sahip olan bu kütüphanede 3000 civarında yazma eserin bulunduğu bir bölüm de vardır. Mektebetü câmîati'l-Cezâiri'l-merkeziyye 1881 yılında kurulmuş olup bünyesinde daha çok ilmi-edebî kaynak eserler toplanmıştır. 1962'de bağımsızlığın kazanıldığı gün Fransızlar tarafından yakılan kütüphane daha sonra onarılmış ve kitap bakımından zenginleştirilmiştir. Cezayir'de bulunan diğer kütüphaneler ise Mektebetü dâiri'l-arşîf el-merkezî ile el-Mektebetü'l-belediyye'dir. Ayrıca Kostantîne, Tilimsân ve Vehrân şehirlerinde mahallî kütüphaneler bulunmaktadır. Bunların yanı sıra zâviyelerdeki kütüphanelerle bazı zengin ailelerin özel kütüphaneleri de bulunmaktadır ki buralarda işgal sırasında Fransızlar'ın imhasından kurtulmuş bazı değerli yazma eserler mevcuttur.

Cezayir Arşivi, Müessesetü'l-vesâiki'l-vataniyye'nin ihdas edilmesiyle 1971 yılında kurulmuş olup bir kısmı Osmanlı dönemine, diğer kısmı da Fransız işgali dönemine ait belgeleri ihtiva etmektedir. Burası Kostantîne ve Vehrân'da bulunan bölgesel arşivlerle de bağlantılı olarak çalışmaktadır. 1971'de el-Merkezü'l-vatanî li'd-dirâsâti't-târihiyye kurulmuş, ancak daha sonra Merkezü'l-bahsi'l-ant-rübülûcî ve'l-etnûgrâfi bünyesine katılmıştır. Ayrıca çok sayıda başka merkezler de bulunmaktadır. Bunların arasında en önemlisi Merkezü tatvîri mesâdiri't-tâka'dır.

Cezayir'de çok sayıda müze bulunmaktadır. Cezayir şehrindeki bu müzelerin en önemlileri şunlardır: Methaf mâ kab-le't-târih ve'l-antrübülûciyâ, el-Metha-

fû'l-vatanî li'l-fünûnî'l-cemîle, el-Methafû'l-vatanî li'l-âdiyyât ve'l-âsârî'l-İslâmiyye, Methafû'l-fünûn ve't-takâlîdi's-şabiyye, Methafû'l-cihâd, Methafû'l-cey-şi'l-hadîsi't-tekvîn. Diğer bazı şehirlerde de çeşitli müzeler mevcut olup Tilimsân Müzesi önemli İslâmî eserler ihtiva etmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Menşürâtü Vezâreti's-sekâfeti'l-Cezâ'iriyye, el-müceherât ve'l-ḥulîi, el-fen, el-imâre ve'l-metâhîf, Cezâ'ir 1970-1977; İbn Kurfûz, *el-Vefeyât*, Beyrut 1971; İbn Zekrî, *Evḍaḥu'd-delâ'il 'alâ vücûbi işlâhi'z-zevâyâ bi-bilâdi'l-kabâ'il*, Cezayir 1953; İbn Meryem, *el-Bustân ft zikri'l-evliyâ' ve'l-ulemâ' bi-Tilimsân*, Cezayir 1908; Versilânî, *Nûzhetü'l-enzâr ft faḍli 'ilmi't-târîḥ ve'l-aḥbâr*, Cezayir 1908; Gubrîni, *'Unvânü'd-dirâge* (nşr. Muhammed b. Seneb), Cezâyir 1910; A. Berbrugger, *L'Algérie historique, Pittoresque et monumentale*, Paris 1843; Daumas, *La vie arabe et la société musulmane*, Paris 1869; Gonzalez, *Essai chronologique sur les musulmans célèbres de la ville d'Alger*, Alger 1886; O. Dupont — X. Coppolani, *Les confréries religieuses musulmanes*, Alger 1897; P. Audel, *L'orfèverie algérienne et tunisienne*, Alger 1902; M. Ricard Bel, *Le travail de la laine à Tlemcen*, Alger 1913; L. Milliot v.dğr., *L'oeuvre législative de la France en Algérie*, Paris 1930; A. Berque, *Art antique et art musulman en Algérie*, Alger 1930; G. Esquer, *Costume algérois*, Alger 1931; A. Bel, *La religion musulmane en Berbérie*, Paris 1938; L. Golvin, *Les arts populaires en Algérie*, Alger 1951; G. H. Bousquet, *L'Islam Maghrebîn*, Alger 1955; J. Déjeux, *La Poésie algérienne de 1830 à nos jours*, Paris 1963; A. Merad, *Le réformisme musulman en Algérie*, Paris 1967; Y. Turin, *Affrontements culturels dans L'Algérie coloniale*, Paris 1971; R. Bouroïuba, *L'Art religieux musulman en Algérie*, Alger 1974; M. B. Salhi, *La Rahmania*, Paris 1979; Sa'dullah, *Târîḥu'l-Cezâ'iri's-sekâfi*, Cezayir 1981, I-II; J. Berque, *L'Algérie, Terre d'art et d'histoire*, Paris, ts.; Mahmûd Şit Hattâb, *Ḳadetü fethi'l-mağribi'l-'Arabî*, Beyrut 1404/1984, II, 157-253; Abdülâlim Abdurrahman Hidir, *el-İslâm ve'l-müslimûn ft İfrîkiyyeti's-şimâliyye*, Cid-de 1406/1986, s. 155-187.



NÂSİRÜDDİN SAİDÜNÎ

CEZAYİR

(الجزائر)

Cezayir Cumhuriyeti'nin başşehri.

Kuruluşu ve Tarihi. Akdeniz kenarında, kıyıya paralel olarak uzanan Sâhil (Sahel) tepelerinin yamaçlarında yer alan şehir adını, körfezde eskiden var olan adalardan (cezâir) almıştır. Bugün bunlardan biri hariç diğerleri ya kara ile bağlanarak ya da liman yapımı sırasında ortadan kalkmıştır.

Cezayir şehrinin tarihi, Fenikeliler döneminde burada bulunan İkösîm adın-



XX. yüzyıl başlarında Cezayir'den bir görünüş

daki yerleşim yerine kadar geriye gider. Romalılar, Kuzey Afrika'daki Kartaca eyaleti sınırları içinde kalan bu yerin adını Latince'ye uydurarak Icosium şeklinde telaffuz etmişlerdir. V ve VI. yüzyıllarda Vandallar'ın Kuzey Afrika'yı işgalleri sırasında yıkılan Icosium'un Fenikeliler ve Romalılar dönemindeki özellikleri hakkında fazla bilgi yoktur. Bir ara piskoposluk merkezi de olmuş olan Icosium, muhtemelen deniz ulaşımında küçük bir öneme sahipti. Vandallar'dan sonra bölgeye yönelen İslâm fütuhatında önemli bir rol oynamayan şehir, ahalisi tarafından terk edilmiştir. Sanhâce'ye mensup Benî Mezgennâlar bölgeye gelip yerleşmişlerse de şehir X. yüzyılın ikinci yarısına kadar harabe halinde kalmıştır. Fâtımî Halifesi Mansûr, Sanhâciler'den Zîrî b. Menâd'a (ö. 360/971) Mağrib valiliğini, göstermiş olduğu başarıları sebebiyle oğlu Bulukkîn b. Zîrî'ye de (ö. 373/984) yeni kurulmuş olan Cezâirü Benî Mezgennâ, Milyâne (Miliana) ve Medye (Médéa) şehirlerinin idaresini verdiğine göre (960) Cezayir şehri Zîrîler dönemine rastlayan X. yüzyılın ortalarında yeniden kurulmuş veya ihya edilmiştir. O sırada bölgede yaşayan Benî Mezgennâ kabilesinden dolayı yeni şehre Cezâirü Benî Mezgennâ adı verilmiştir. İslâm coğrafyacıları da şehri bu adla anmışlardır (İbn Havkal, s. 67).

Cezayir tabii güzelliği, iklimin yumuşaklığı ve limanın sağladığı rahatlıkla halkı kendisine çekebilmiştir. Ortaçağ İslâm coğrafyacıları, Cezayir şehrinin güzel camileri, işlek imalâthaneleri ve ticarî faaliyetlerin yoğun olduğu pazar yerleriyle geniş bir alana yayılmış, kalabalık nüfuslu bir yerleşim merkezi olduğunu, halkın su ihtiyacını kıyıda ki kuyulardan karşıladığını ve şehrin çevresindeki tepelerde tarım ve hayvancılıkla uğraşan Ber-

berî kabilelerin oturduğunu kaydederler (İdrîsî, s. 103; *Géographie d'Aboulféda*, s. 175; *el-İstibşâr fî 'acâ'ibi'l-emşâr*, s. 132).

XI-XVI. yüzyıllar arasında Orta Mağrib'de hâkimiyet kuran bütün hânedanların kısa sürelerle eline geçmiş olan Cezayir'de Hammâdîler, Murâbîtlar, Muvahhidler, Abdülvâdîler, Benî Gâniyeler, Hafsîler ve Merînîler çeşitli tarihlerde hüküm sürdüler. XIII. yüzyılın ikinci yarısında kısa bir dönem bağımsız halde kalan Cezayir'e, XIV. yüzyılda Miticeli Arap kabilesi Seâlibe, Sanhâcîler'i buradan çıkararak hâkim oldu. XV. yüzyıl karışıklıklar içinde geçti.

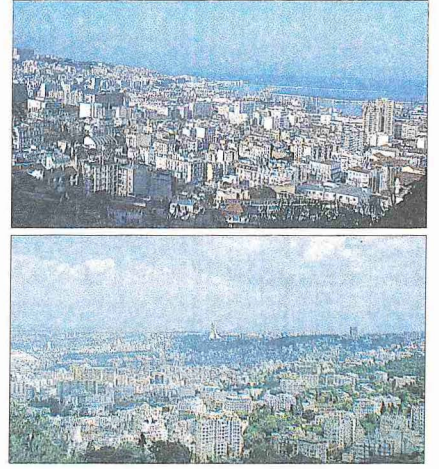
XV. yüzyılın sonlarına doğru Endülüs'ten çıkarılan müslümanların bir kısmının Cezayir'e gelip yerleşmesiyle şehrin nüfusu birden arttı (İA, III, 147). Giderek stratejik önem kazanan şehri hristiyanlar ele geçirmek için harekete geçtiler. Kuzey Afrika'ya hâkim olmak isteyen Katolik krallar, XVI. yüzyılın başlarında sahil boyundaki kalelere saldırılarını yoğunlaştırdılar. Don Pedro Navarro, Vهران'ı (1509) ve Bicăye'yi (1510) işgal ettikten sonra Cezayir açıklarındaki Penon adasına yerleşerek burada bir kale inşa etti, yerleştirdiği bir grup askerle şehri təciz etmeye ve deniz trafiğini kontrole başladı. Korsanlıkla geçinen Cezayir halkı için bu durum son derece olumsuz bir gelişme olmakla beraber İspanyollar'a karşı direnemeyeceklerini anladıklarından boyun eğdiler ve imzalanan bir antlaşmaya göre İspanya kralına vergi vermeyi, korsanlık yapmamayı, hristiyan esirleri serbest bırakmayı, limanları İspanyollar'ın düşmanlarına kapatmayı kabul ettiler (1510).

Her geçen gün artan İspanyollar'ın zulmüne karşı koymak isteyen Cezayir halkı, 1513'ten beri Cicelli'nin hâkimi olan Oruç Reis'ten yardım istemeye karar verdi. Cezayir Emiri Şeyh Selîm et-Tûmî'nin

muhalafetine rağmen parlak bir törenle Cezayir'e giren Oruç Reis idareyi ele aldı (1516); fakat Penon adasını zaptedememesi ve Türkler'in şehre yerleşmeleri bazı Berberî grupların tepkisine yol açtı. Kaleye yerleşen Oruç Reis kuvvetlerine yapılan saldırılara sert şekilde karşılık verildi. Bunların müttefiki İspanyollar'ın denizden hücumları da püskürtüldü. Don Diego de Verra (1516) ile Don Ugo de Moncada (1519) kuvvetleri Oruç Reis karşısında başarı sağlayamadılar. Oruç Reis'ten sonra yerine geçen Hızır Reis (Barbaros Hayreddin Paşa) Penon'u fethedip İspanyollar'ı buradan çıkardı (1529). Şehirde bulunan kaleyi yıktırarak taşlarıyla mendirek yaptırdı. Buranın Osmanlı Devleti sınırlarına dahil edilmesiyle Hayreddin Paşa'ya beylerbeyilik verildi ve Cezayir şehri de yeni oluşturulan beylerbeyiliğin merkezi oldu. Cezayir'in müslümanların elinde bulunmasını hristiyanlar için tehlikeli gören Mukaddes Roma-Germen İmparatoru V. Karl (Charles Quint), 1541'de Andrea Doria kumandasında bir ordu ile şehre saldırdı, fakat başarı sağlayamadı ve geri dönmeye mecbur oldu.

Cezayir'de 1516 yılında başlayan ve 1830'a kadar devam eden Türk hâkimiyeti döneminde şehir yeniden imar edilerek bölgenin en önemli merkezlerinden biri haline getirildi. Surların içerisinde küçük bir kasaba olan şehrin XVI. yüzyıl başlarında beş, XVII. yüzyılda dokuz kapısı mevcuttu. Oruç Reis surları devamlı tahkim ettirerek savunma amacıyla muhtelif istihkâmlar inşa ettirmişti. Düzenli şekilde akan bir içme suyundan yoksun olan şehirde Türk yöneticiler vakıflar sayesinde su şebekeleri kurmuş ve Sâhil bölgesindeki su kaynaklarını şehre getirerek çeşmeler yoluyla dağıtmışlardır. Hasan Paşa 1550'de Telemly, Arap Ahmed Paşa da 1573'te Birtrariya ve 1611'de Hama su kemerlerini inşa ettirmişlerdir. Diğer taraftan çevredeki tepelerden şehre inen sular için kanallar ve sarnıçlar yapılmıştır. 1840'ta Cezayir'de ortalama 70 m³ kapasiteli 1100 sarnıç vardı.

Osmanlı yönetiminde mahallî bir merkez haline gelen Cezayir'de nüfusun giderek artması üzerine şehir surların dışına taştı. XVI. yüzyılın sonlarında şehirde 12.000 ev bulunuyordu. Kale içinde sıkışık halde bulunan evler kıyıya doğru kademe halinde iniyordu. Etraftaki tepelerde genellikle zenginlerin oturduğu köşkler vardı. Mitice ve Sâhil bölgesin-



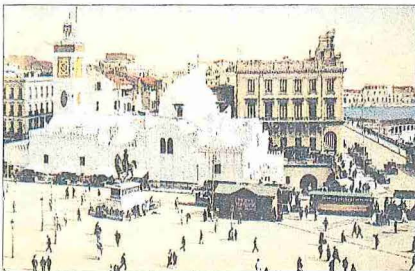
Cezayir şehrinden iki ayrı görünüş

deki çiftliklerde köleler çalıştırılıyordu. XVII. yüzyılda şehirde on büyük cami, iki sinagog ve iki kilisenin bulunduğu, şehrin çeşmeler ve hamamlarla imar edildiği bilinmektedir. Hayreddin Paşa'nın oğlu Hasan Paşa şehrin imarına büyük önem vermiş, hamamlar, çeşmeler, su kemerleri, hastahaneler ve kışlalar inşa ettirmiştir. Ancak çeşitli tarihlerde meydana gelen depremler ve salgın hastalıklar şehrin gelişmesini olumsuz yönde etkilemiştir. 1654'teki veba salgınında nüfusun üçte biri ölmüş, 1712'deki depremde de ahalinin çoğu şehri terkederrek kırlara çekilmiştir.

XVII. yüzyılın başlarında 100.000'e ulaşan Cezayir şehrinin nüfusu XVIII. yüzyılın sonlarına doğru 50.000'e kadar düştü. Bu nüfusun 6000'i kuloğlanı, 3000'i Türk levanten, 7000'i yahudi, 2000'i köleler ve hristiyanlar, 32.000'i de Mağribîliler'den oluşuyordu. Cezayir'in nüfusu zaman içinde azalıp çoğalmıştır. Osmanlı hâkimiyetinin son bulunduğu 1830'da şehrin nüfusu 30.000'e inmişti. Bunun 4000'ini Türkler, 18.000'ini Mağribîliler, 2000'ini zenciler, geri kalanını da yahudiler oluşturuyordu. Şehrin ticarî hayatı yahudilerle Endülüs'ten gelen müslümanların elindeydi. Yerli halkın başlıca meşgalesi ise korsanlıktı.

Osmanlı döneminde şehirde muhtelif halk grupları ve küçük zanaat erbabı, "emîn" adı verilen kişilerin başkanlık ettiği loncalar meydana getirmişlerdi. Emînler "şeyhülbeled"e bağlı idiler. Şehrin pazar, temizlik, güvenlik, su, vakıflar gibi işlerine bakan özel görevliler vardı.

Cezayir'de el-Mescidü'l-cedid ve hükümet konağı





Dâi Camii - Cezayir

1830'da şehirde mevcut on iki büyük caminin en ünlüsü, XI. yüzyılda Murâbitler döneminde inşa edilmiş olan el-Câmiu'l-kebir idi. Hanefî ve Mâlikî mezheplerine mensup müftü ve kadılar bu camide otururlar ve davalara burada bakarlardı. Osmanlılar döneminde inşa edilen el-Mescidü'l-cedid (1660) de önemli camilerdendi. Fransızlar'ın işgali arefesinde şehirde on iki büyük camiden başka 109 küçük cami, otuz iki mescid ve beş zâviye bulunuyordu. Anılan iki camiden başka Câmiu Sefir (1534), Câmiu Ali Biçinî (1623), Mescidü Sîdî Abdurrahman (1696), Mescidü Dâi (1819) bugüne ulaşan önemli yapılarıdır. Çeşitli yüksek öğrenim kurumları, millî arşiv ve müzeler yanında ülkenin en büyük üniversitesi olan Câmiatü'l-Cezâir ve yaklaşık bir milyon cilt kitabın bulunduğu millî kütüphane (el-Mektebetü'l-vataniyyetü'l-Cezâiriyye) de bu şehirdedir.

Cezayir'in 1830 yılında Fransızlar tarafından işgal edilmesi şehrin tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Fransızlar'ın buraya hâkim olmalarından sonra yerlilerin bir bölümü şehri terkederken dışarıdan Avrupalılar'ın akını başladı. 1830'da 600 civarında olan Avrupalı sayısı 1845'te 42.000'e yükseldi. Büyük değişikliğe uğrayan Cezayir'in merkezi tamamen yıkıldı. Şehrin pazarları, önemli camileri, idarî yapıları ile malî binaları içine alan merkezin Türk-Mağribî özelliği ortadan kaldırıldı ve yerine Avrupalı tarzda askerî ve idarî yapılar inşa edildi. Askerî bir garnizon şehrine dönüşen Cezayir XIX. yüzyılın sonlarına doğru gelişerek büyük bir şarap pazarı, sömürge merkezi ve önemli bir liman haline geldi.

Sömürge döneminde Avrupa'dan ve taşradan yoğun şekilde gelenlerle artan

nüfus 1911 yılında 162.000 ve 1921'de 207.000 iken 1936'da 264.000'e yükseldi. Buna paralel olarak şehir giderek sahil boyunca ve çevredeki tepelere doğru genişledi. Ticarî faaliyetlerin artması üzerine liman tesisleri de genişletildi. Çoğu Fransız olan Avrupalı nüfusun artmasıyla müslümanlar azınlığa düştüler. 1930'larda şehrin nüfusunun ancak % 30'u müslümanlardan ibaretti.

II. Dünya Savaşı'nda müttefik kuvvetlerin karargâhı olan Cezayir, Ağustos 1944'e kadar özgür Fransa hükümetinin geçici başşehirliğini de yaptı. Savaştan sonra hürriyet ve bağımsızlık yanlısı gösteri, hareket ve teşkilatlanmalara sahne olan Cezayir, 1954'te Fransa'ya karşı başlatılan kurtuluş savaşında önemli rol oynadı. Ülkenin bağımsızlığa kavuşmasından (1962) sonra Cezayir Cumhuriyeti'nin başşehri olarak kaldı.

BİBLİYOGRAFYA :

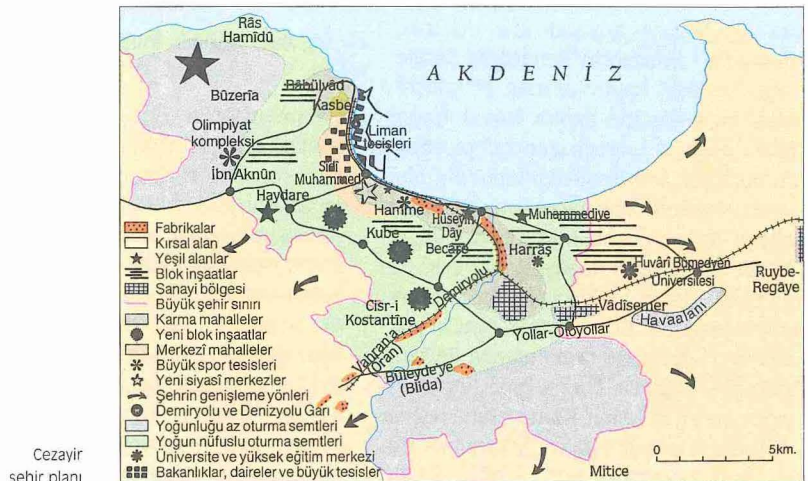
İbn Havkal, *Şûretü'l-'arâz*, s. 67, 76-77; İdrîsî, *Description de l'Afrique et de l'Espagne* (trc. R. Dozy — M. J. de Goeje), Leiden 1968, s. 103; *el-İstîbşâr fî 'acâ'ibi'l-emşâr* (nşr. Sa'd Zağlûl Abdülhamîd), Dârülbeyzâ 1985, s. 132; *Géographie d'Aboulféda*, s. 175; Vezzân ez-Zeyyâtî, *Vaşû İfrîkıyye*, II, 37-40; Aziz Samih, *Şimali Afrika'da Türkler*, İstanbul 1936, s. 74-76, 89, 104-106, 111-113; J. M. Abun-Nasr, *A History of the Maghrib*, Cambridge 1975, tür.yer.; V. de Paradis, *Tunis et Alger au XVIII^e Siècle*, Paris 1983, s. 107-265; Ahmed Tefik el-Medenî, *Kitâbü'l-Cezâ'ir*, Cezayir 1984, s. 206-216; A. Raymond, *Grandes villes arabes à l'époque Ottomane*, Paris 1985, s. 163-167, 180; I. M. Lapidus, *A History of Islamic Societies*, Cambridge 1989, s. 680-697; Ertuğrul Önalp, "Cervantes'in Türklere Esir Düşmesi ve Esaretinin Eserlere Yansıması", *Osmanlı Tarih Araştırmaları Mecmuası*, sy. 3, Ankara 1992, s. 305-309; G. Yver, "Cezayir", *İA*, III, 146-151; R. Le Tourneau, "al-Djaza'ir", *El²* (Fr.), II, 533.



DAVUT DURSUN

Bugünkü Cezayir. Cezayir'in 1962 yılında bağımsızlığına kavuşmasından günümüze kadar olan dönemde Cezayir şehrinin gelişiminde, yüksek orandaki nüfus artışı ve taşradan buraya yönelen iç göç dikkati çeker. Bu dönemde körfez çevresinden dışarıya taşan şehir Sâhil tepeciklerinin dört bir yanına ve bilhassa Mitice'nin zengin tarım topraklarına yayıldı. Sonuçta Cezayir, bugün anakent ve çevre belediyelerle nüfuzu 1,7 milyona ulaşan bir şehir haline geldi.

Şehrin yapısı, tarihî gelişimi ve kurulduğu yerin topografik durumu ile yakından ilgilidir. Eski tarihî merkez olan Kasbe, çok kalabalık ve iyice küçülmüş bir alan olup yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Burası özellikle çok popüler ve çok yoğun Vâdikurîş mahallesiyle birlikte 110.000 nüfusu barındırmaktadır. Kasbe'de hem körfez yönünde hem de Sâhil yamaçları üzerinde sömürge dönemi Cezayir'inin mahalleleri yayılır. Kuzeydeki Bâbülvâd (110.000 nüfus), Hama, Hüseyin Dâi ve Harrâş mahalleleri (180.000) karma semtlerdir. Burada oturmaya ayrılmış yerler, doğum oranı yüksek halk gruplarınca yoğun şekilde işgal edilmiştir. Son otuz yıl içindeki şehirleşme bütün yönlerde nüfuz etmiştir. Harrâş'ın doğusunda blok halindeki inşaatlardan önce oluşan büyük semtler körfez boyunca gelişerek Mitice ovası üzerinde yayılmışlardır. Sâhil platosu 1970'ten beri tamamıyla yeni inşaatlarla dolmuşken Haydare güzel bir mahalle olarak kalmıştır. Kube ve Becâre, yaklaşık 200.000 nüfusun üst üste yaşadığı yerlerdir. Diğer taraftan Mitice doğuya doğru gelişirken batıdaki küçük tepecikler ve güneydeki Sâhil yamaçları kalabalık topluluklarca işgal edilmiştir.

Cezayir
şehir planı